

## Katsauksia

### Pragmatiikkaa etsimässä

Suomen kielitieteellisellä yhdistyksellä oli vuoden 1988 teemana pragmatiikka. Marraskuussa yhdistys järjesti avoimen keskustelutilaisuuden, jossa esiteltiin suomalaisia käsityksiä siitä, mikä on pragmatiikan asema kielitieteessä ja millaisiin seikkoihin tutkimusta tulisi suunnata. Nämä kysymykset ovat olleet muuallakin laajasti esillä viime vuosina. Alustuspuheenvuoron käytti yhdistyksen puheenjohtaja Jan-Ola Östman. Hän on Journal of Pragmatics -aikakausjulkaisun toimittaja, ja hänen voinee katsoa edustavan alan kansainvälisen järjestön International Pragmatics Associationin omaksumia näkemyksiä pragmatiikasta.

Östman aloitti esityksensä historiallisella katsauksella siihen, miten pragmatiikka on tullut kielitieteeseen. Lingvistisen pragmatiikan syntymistä edelsi pragmatismin nimellä tunnettu filosofian tutkimussuuntaus. Pragmatiikan voi katsoa tulleen humanistisiin tieteisiin juuri filosofisen pragmatismin välityksellä. Tärkeitä pragmatismien edustajia olivat W. James, J. Dewey sekä erityisesti C. S. Peirce, jota monet pitävät suorastaan pragmatiikan perustajana. Pragmatismien ydinkäsite oli käyttökelpoisuus, ja suuntauksen kuvaamiseen sopii hyvin lausahdus »tarkoitus pyhittää keinot». Toinen pragmatiikan perusteiden hahmottaja oli C. W. Morris, jonka merkittävä artikkeli »Foundations of the theory of signs» ilmestyi vuonna 1938 teoksen »International Encyclopedia of Unified Science» osassa 1:1. Laajuus ja kaikenkattavuus olivat ominaisia piirteitä Morrisin käsitykselle pragmatiikasta. Morris katsoi, että pragmatiikka on rinnastettavissa syntaksiin ja semantiikkaan.

Östman korosti, että itse asiassa pragmatiikassa voidaan erottaa kaksi lähtökohdiltaan hyvin erilaista lähestymistapaa: toisaalta käyttäytymiseen perustuva, toisaalta lingvistis-strukturaalinen näkökulma. Kielitieteeseen Östman katsoo pragmatiikan tulleen monelta ta-

holta suunnilleen yhtäaikaisesti. Varhaisia pragmaattisesti asennoituneita lingvistejä olivat esimerkiksi E. Sapir, B. L. Whorf, K. L. Pike ja J. R. Firth. Myös filosofi J. L. Austinin panos oli merkittävä, sillä esimerkiksi generatiivin semantiikan edustaja J. Ross kehitti performatiivikielioppinsa juuri tutustuttuaan Austinin teokseen »How to do things with words». Muutama vuosikymmen sitten oli lingvistien ja kielifilosofien välinen vuorovaikutus varsin vilkasta. Tuon vaiheen merkittäviä nimiä olivat P. F. Strawson, J. R. Searle ja H. P. Grice. Lingvistisesti painottuneessa pragmatiikassa, joka oli suosiossa etenkin Yhdysvalloissa, pyrittiin määrittämään jonkinlaisia pragmaattisia sääntöjä, jotka toimisivat samaan tapaan kuin esimerkiksi syntaksin säännöt.

Ihmisen käyttäytymisen lähtökohdaksi otanut pragmatiikan suuntaus on puolestaan saanut vaikutteita etenkin sosiologiasta ja antropologiasta. Herätteitä ovat antaneet esimerkiksi G. Bateson, I. Goffman ja B. Malinowski. Lingvistisiä sovelluksia ovat väljästi tätä näkökulmaa hyödyntäen tehneet muiden muassa H. Sacks, E. A. Schegloff ja G. Jefferson. Suuntaus keskittyy ihmisten välisen kanssakäymisen tutkimiseen ja katsoo kielen olevan ennen kaikkea sosiaalisen toiminnan väline. Nämä kaksi lähestymistapaa ovat erotettavissa nykyisessäkin pragmatiikan tutkimuksessa.

Euroopassa pragmatiikka kehittyi hiukan eri suuntaan. Sekä Manner-Euroopassa että Brittein saarilla ryhdyttiin harrastamaan erityisesti tyylintutkimusta, tekstilingvistiikkaa ja diskurssianalyysia. Firthin oppilas M. A. K. Halliday taas on pyrkinyt yhdistämään käyttäytymistä tutkivan ja lingvistisen pragmatiikan. Tämän onnistumista Östman ei pidä mahdollisena.

Östman loi tiiviin katsauksen myös pragmatiikan tutkimukseen viimeisen vuosikymmenen aikana. Journal of Pragmatics -lehteä alettiin julkaista vuonna 1977, ja ensimmäinen kansainvälinen pragmatiikan konferenssi järjestet-

tiin kahta vuotta myöhemmin Urbinossa Italiassa. Konferenssissa esiin tulleet asiat olivat sangen teoreettisia, sillä empiiristä tutkimustyötä ei tuohon mennessä ollut juurikaan tehty. Alan kirjallisuus oli alkuun monella tapaa puutteellista. S. C. Levinsonin oppikirjaksi tarkoittama »Pragmatics» (1983) käsitteli vain osaa pragmatiikan kentästä, ja G. N. Leechin »Principles of Pragmatics» esitteli vain Leechin oman teorian. Monet pragmatiikan lohkot jäivät tarkastelun ulkopuolelle, eikä pragmatiikan kokonaiskuva hahmottunut. Hiukan tämäntäpainen on tilanne kyllä vielä nytkin.

Östmanin esityksestä välittyi vahvasti kuva, että pragmatiikalle ollaan edelleen vasta etsimässä koherenssia ja omaa paikkaa kielentutkimuksen kentässä. Vuonna 1986 perustettu yhdistys International Pragmatics Association ottikin yhdeksi päätavoitteekseen pragmatiikan rajojen ja aseman määrittämisen. Toinen tavoite on pragmatiikan käsikirjan laatiminen. Kirjaa on kaavailtu sangen erikoiseksi. Pyrkimyksenä on tehdä jonkinlainen irtolehtimänuaali, johon muutosten ja lisäysten tekeminen olisi helppoa. Yhdistyksen pääsihteeri J. Verschueren on artikkelissaan »Pragmatics as a theory of linguistic adaptation» (1987) hahmotellut perustaa tälle työlle.

Östman käsitteli erikseen kahta Verschuerenin ajatusta. Ensimmäinen on ehdotus hahmottaa pragmatiikka eräänlaisena perspektiivinä, näkökulmana; toinen on kysymys adaptaatiosta, mukautumisesta. Verschuerenin perspektiivi-käsitykseen kuuluu, että pragmatiikka ei ole verrattavissa syntaksiin, semantiikkaan, morfologiaan tai fonologiaan, joilla on suhteellisen selkeästi rajattavat, reaaliset tutkimuskohteet toisin kuin pragmatiikalla. Pragmatiikkaa ei liioin pidä verrata esimerkiksi sosiolingvistiikan, psykolingvistiikan tai neurolingvistiikan kaltaisiin aloihin, joille on ominaista, että niille on löydettävissä korrelaatiokohde (esim. yhteiskunta). Pragmatiikka voitaisiin tämän ajatuksen mu-

kaan määritellä funktionaaliseksi lähestymistavaksi: kohteesta riippumatta tutkimus olisi pragmaattinen, jos tutkija ottaa huomioon kielen sosiaalisen funktion. Östmanin mielestä tällainen määritelmä on kuitenkin tarpeettoman laaja ja siten mitäänsanomaton. Östman katsoo määritelmän tuovan muussaan myös ongelmia. Hän ei pidä perusteltuna näkemystä, jonka mukaan semantiikka – mutta ei pragmatiikka – olisi verrattavissa syntaksiin, morfologiaan ja fonologiaan. Jos merkitys kelpaa erilliseksi tutkimuskohteeksi, miksi ei funktio.

Seuraavaksi Östman otti esille kielen ja adaptaation suhteen. Kielen avulla ihminen sopeutuu yhteisön osaksi, mutta myös kieli kykenee sopeutumaan, adaptoitumaan, uusiin käyttötilanteisiin ja -tarpeisiin. Voidaan puhua erikseen makro- ja mikrotason adaptaatiosta. Makrotason adaptaatio vaikuttaa esimerkiksi pidgin-kielten synnyssä ja lapsen kielen kehittämisessä aikuisten kieleksi. Mikrotason mukautumista on vaikkapa puhutteluterminologian valitseminen tilanteen mukaan. Adaptaatio on kaksisuuntaista: puhuja toisaalta mukautuu ympäristöönsä, mutta toisaalta tavallaan luo omaa ympäristöään (jolloin ympäristö mukautuu puhujaan). Östmania kiinnostavat adaptaation eräät implikaatiot, kuten variabiliteetti. Hänen mukaansa on oletettava, että ihmisessä on jonkinlainen sisäistetty kielellinen epämääräisyystekijä, jonka vuoksi täydellinen kielellinen säännönmukaisuus on pelkkä kuvitelma. Östman kritisoikin usein esitettyä mind-as-a-computer-käsitystä: tällaista käsitystä ei voi soveltaa ihmisen kielelliseen toimintaan. Östmanin mielestä teorian on hyväksyttävä säännöttömät, epämääräiset valinnat. Ihminenkin hyväksyy ne viestintätilan-teessa.

Östman esitti pohdittavaksi kysymyksen, mitä kommunikaatio on. Kommunikaatiota tutkittaessa on yleensä keskeiseksi katsottu puhujan intentio. Uudenlainen lähestymistapa sisältää ajatuk-

## Katsauksia

sen, että sanoman vaikutus kuulijaan on yhtä tärkeä seikka kuin puhujan tai kuulijan intentio. Eräänlainen ääritapaus tässä on tilanne, jossa viesti ymmärretään väärin: kuulija kuvittelee viestin pohjaksi yhden intention, kun pohjana on ollutkin jokin toinen intentio (esim. ironia).

Kielen tasojen suhdetta pohtiessaan Östman viittasi myös omaan kuvausmalliinsa, jonka tarkempi esittely on Suomen kielitieteellisen yhdistyksen julkaisussa numero 13 (»Näkökulmia kielen tutkimukseen«, 1986). Lähestymistavaltaan Östman edustaa sitä suuntausta, joka tutkii kieltä käyttäytymisen yhtenä ilmenemismuotona. Ajatuksena on, että tutkimalla kieltä kyetään valaisemaan ihmisen käyttäytymistä yleisemminkin. Östmanin mallissa kielen materiaallinen rakenne ja pragmatiikka ovat eräänlaisia perspektiivejä, näkökulmia; semantiikka taas on suodatin, joka koodaa ulkomaailmaa. Semantiikka suodattaa ja tulkitsee paitsi ulkomaailmasta myös pragmatiikasta ja rakenteesta tulevia aineksia. Malli on ymmärrettävä selkeän dynaamiseksi, sillä pragmatiikkaan sisältyvä tieto ulkomaailmasta ei ylipäätäänkään ole millään muotoa epämääräistä tai toisarvoista. Myös implisiittisyys on Östmanin mukaan tärkeä pragmaattinen käsite: puhuja on vastuussa lauseidensa eksplisiittisistä piirteistä mutta ei implisiittisistä. Implisiittiset seikat voi tarvittaessa jopa kiistää.

Lopuksi Östman siirtyi käsittelemään kolmea pragmaattista parametria, jotka kukin osaltaan säätelevät viestintää. Nämä ovat 1) koherenssi (kulttuurin ja yhteiskunnan normit ja konventiot, joihin puhujan on viestinsä sopeutettava; miten lingvistinen elementti voi muuttaa tilanteen kokonaisluonnetta), 2) kohteliaisuus (ihmisten väliset interaktiot; miten lingvistiset elementit voivat muuttaa ihmisten välisiä sosiaalisia suhteita) ja 3) henkilökohtainen mielipide (miten kielessä ilmaistaan implisiittisesti tunteita, mielipiteitä ja ennakkoluuloja). Ei tosin ole ilman muuta selvää, että kohteliai-

suus ja henkilökohtainen mielipide voidaan määrittellä erillisiksi muuttujiksi.

Jaakko Lehtonen valotti tilaisuudessa viestintätieteiden käsitystä pragmatiikasta. Hän arvosteli kielitieteen vääristynyttä, kieli(tiede)keskeistä maailmankuvaa, jossa ihminen käyttäytyy kiinnostavasti vain kielellisesti. Vääristymää tukee osaltaan se, että esimerkiksi diskurssin ja interaktioiden kuvaus tapahtuu tavallisesti vain kielen kautta. Muut viestintätavat ja -kanavat jäävät toisarvoiseen asemaan, sanallisen viestinnän varjoon. Yhtä tärkeää kuin tieto kielestä on tieto ympäröivästä maailmasta: tutkijalla on oltava käsitys kulloisestakin sosiaalisesta tilanteesta sekä ihmisten tavasta tulkita toisiaan ja luokitella toisia ihmisiä. Viestinnän pragmaattinen kuvaus on riittävän täsmällistä vain, jos ihmisen koko käyttäytyminen (eikä vain kielellinen) otetaan huomioon.

Toinen lingvistisen näkökulman mukanaan tuoma vaara on Lehtosen mukaan intentionaalisuuden illuusio. Ajattellaan, että esimerkiksi fraasien valinta tapahtuisi aina suunnitelmallisesti ja järjestelmällisesti jonkinlaisesta kielellisestä valikosta. Lehtonen puhuisi mieluummin automaattistuneista malleista, joita ihminen ei yleensä valitse rationaalisesti, vaan joita jotkin tilanneärsykkeet (sisäiset tai ulkoiset) laukaisevat. Esimerkiksi erilaiset sosiaaliset roolit synnyttävät niihin kuuluvaa käytöstä ilman, että toimintaa tarvitsisi suunnitella tarkoituksellisesti tilanteittain. Tämä pätsisi myös kielelliseen käyttäytymiseen.

Lehtonen esitti myös oman kantansa siitä, tarvitaanko eri kuvaustasojen hierarkioita. Jonkinlaista hierarkkisuuutta voi löytää taitoteorioiden ja kompetenssteorioiden taitojenluokittelutavoista, joista yhden Lehtonen esitteli. Teoksessa »Handbook of Interpersonal Communication« (1985) on eroteltu neljä taitokomponenttia, joiden hierarkkinen suhde on seuraava:

Alin taso: kielellinen ja nonverbaalinen taito

2. taso: strategiataito (suostuttelu, muotoilu, perustelu, havainnollistaminen, keskusteluun osallistumisen taito)
3. taso: funktionaalinen taito (taito havaita ympäristön sosiaaliset normit, taito vaikuttaa toisen asenteisiin, mielipiteisiin ja käyttäytymiseen sekä taito tunnistaa yritykset vaikuttaa itseän)
4. taso: vastaanotto- ja evaluointitaito (toisen motiivien ja intentioiden tunnistaminen, taito muodostaa omat mielipiteet)

Lopuksi Lehtonen puuttui adaptaation käsitteeseen. Hän totesi, että mikäli termillä tarkoitetaan kulttuuriin, tilanteeseen tai toisen henkilön persoonaan mukautumista, adaptaatio on keskeinen käsite pragmatiikassa samoin kuin viestintäteorioissa.

Etnometodologisen keskusteluntutkimuksen näkökulman toi tilaisuudessa esiin Auli Hakulinen. Hän korosti puheenvurossaan keskustelun primaariutta tutkimuskohteena: vanhantyyppinen, kontekstittoman kielen tutkimus on aikansa elänyttä ja pragmatiikan kannalta hedelmätöntä. Empiirisuus on olennaisen tärkeää kielentutkimuksessa. Kielenkäytön tutkiminen ei onnistu pelkästään tutkijan intuitioiden varassa. Hakulinen esitteli keskusteluanalyysia, jonka juuret ovat sosiologiassa. Merkittäviä tutkijoita ovat H. Garfinkel, joka edustaa etnometodologista lähestymistapaa, ja hänen oppilaansa H. Sacks. Sacks on pohjittanut kysymystä, miten voi saada puhe-kumppaninsa toimimaan tietyllä tavalla suoraan pyytämättä. Uudenlainen lähestymistapa tässä on käsitellä keskustelua prosessina. Tämä näkökulma aiheuttaa tosin ongelmia, sillä analyysia jäsentävät kategoriat ja käsitteet ovat vasta kehitteillä, kontekstittoman kielen tutkimusperinne kun on ollut dominoiva viime aikoihin asti.

Keskusteluntutkimuksessa nähdään vuorottelun rakenne kielenkäytön yti-

menä (samaa tapaan kuin syntaksin ytimenä on syntaktinen rakenne). Vuorottelua tutkittaessa ei mitään kielellistä ainesta voida suoraan pitää valinnaisena tai ei-pakollisena eikä edes välttämättä vähemmän tärkeänä kuin joitain muita aineksia. Perinteinen tutkimus on esimerkiksi pitänyt monia puheenvuorojen alussa ja lopussa esiintyviä aineksia (kuten partikkeleja) tutkimuksen kannalta epäolennaisina. Vuorottelun tutkimisessa niillä on kuitenkin erilainen asema: alku- ja loppuaines ovat relevantteja tutkimuskohteita, merkityksellisiä puheen osia. Hakulinen havainnollisti asiaa esimerkkilauseen avulla:

Eero: *joo ei katos|se mikä mulla on asiana...*

(Eero sanoo näin työtoverinsa huoneeseen astuessaan. Hän käväisi huoneen ovella jo aiemmin, mutta työtoveri oli silloin varattu.)

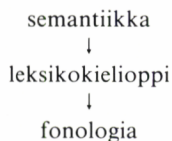
Poikkiviivaa edeltävä aines esimerkissä on keskusteluntutkimuksen kannalta erityisen kiinnostava; poikkiviivan jälkeen tulee perinteisen tutkimuksen kiinnostuskohde.

Lopuksi Hakulinen pyrki esimerkkien avulla osoittamaan, mitä implisiittisyydellä käsitetään keskusteluntutkimuksessa. Hakulinen varoitti sotkemasta toisiinsa kielellisiä merkkejä ja implisiittisiä merkkejä. Implisiittinen merkki on harvoin lingvistinen, selkeän kielellinen. Sen sijaan esimerkiksi tauko toimii usein implisiittisenä merkinä. Jos vaikkapa tilanteessa, jossa puhujan voisi odottaa vastaavan toisen puhujan hänelle esittämään kysymykseen tai huomautukseen, syntyikin odottamaton hiljaisuus, toimii tauko implisiittisenä merkinä, joka antaa puhujalle tilaisuuden esimerkiksi korjata tai täydentää sanomaansa.

Eija Ventola puhui pragmatiikan asemasta hallidaylaisessa systeemikieliopissa. Hän viittasi niihin lukuisiin erilaisiin malleihin, joiden avulla kielentutkimuksen osa-alueiden (fonologian, morfologian, syntaksin, semantiikan ja pragma-

## Katsauksia

tiikan) suhteita ja keskinäistä hierarkiaa on kuvattu. Ventola otti esimerkiksi M. A. K. Hallidayn esittämän mallin, jolle on ominaista juuri hierarkkisuus:



Hallidayn mallissa alempi realisoii aina ylempää. Pragmatiikkatasoa ei systeemilingvistiikassa ole lainkaan; sen määrittelyistä itsenäiseksi tasoksi ei ole pidetty perusteltuna. Semantiikankaan asema ei systeemilingvistiikassa ole selvä.

Systeemikieliopin käsityksen mukaan kukin tilannetyyppi määrää siihen sopivat mahdolliset käyttäytymismallit, myös kielelliset. Esimerkiksi käskemisen tapa valikoituu tilanteen mukaan. Seuraavien esimerkkien käskemistävät sopivat aivan erityyppisiin tilanteisiin:

- a) Painu sänkyyn ja heti!
- b) Voisitko tuoda minulle kupillisen kahvia.

Esityksensä lopussa Ventola palasi pragmatiikkaan. Ventola näkee pragmatiikan jonkinlaisena perspektiivinä: hän

hahmotteli kolmiulotteisen mallin, jossa semantiikka, syntaksi ja fonologia ovat pohjakolmion kärkinä; kolmion pohjana on teksti ja kaiken yläpuolella tilanne.

Yleisvaikutelmaksi keskustelutilaisuudesta jäi, että pragmatiikan kokonaiskuva ja eri tutkimussuuntausten suhteet ovat vasta muotoutumassa. Nykyvaiheessa eivät pragmaatikot itsekään tunnu vielä kykenevän hahmottamaan pragmatiikkaa kokonaisuutena eivätkä määrittämään pragmatiikan asemaa kielentutkimuksen kentässä. Vuonna 1990 Barcelonassa järjestettävä kansainvälinen pragmatiikan konferenssi joutunee väistämättä vielä keskittymään teemaan »pragmatiikkaa etsimässä». Kielentutkijoiden kesken ei vallitse täyttä yksimielisyyttä edes siitä, onko pragmatiikkaa syytä pitää itsenäisenä lingvistiikan lohkona. Ehkäpä pragmatiikka olisikin katsottava yhdeksi semantiikan osioksi. Siinänsä tässä pohdiskelussa ei ole mitään erikoista: eihän esimerkiksi morfologialakaan ole itsenäistä asemaa kaikissa kielioppiteorioissa.

KARI NAHKOLA  
MARJA SAANILAHTI